

Tvorivý učiteľ – tvorivá výučba?

Jarmila Dargová

Marco Siegrist skúmal význam kľúčových kompetencií pri novom obsadzovaní pracovných miest vo Švajčiarsku (Belz a Siegrist, 2001). Došiel k nasledujúcemu ich poradiu:

1. Komunikatívnosť a kooperatívnosť;
2. Schopnosť riešiť problémy a tvorivosť;
3. Samostatnosť a výkonnosť;
4. Zodpovednosť;
5. Schopnosť uvažovať a učiť sa;
6. Schopnosť zdôvodňovať a hodnotiť.

Tieto vlastnosti zahŕňujú celé spektrum kompetencií presahujúcich hranice jednotlivých odborností. Sú výrazom schopnosti človeka správať sa primerane situácii, v súlade sám so sebou, čiže kompetentne. Vyvíjajú sa spolupôsobením sociálnych kompetencií, kompetenciami vo vzťahu k sebe samému a kompetenciami v oblasti stratégií. Získavajú sa reflexívne (porovnávanie a spájanie jednotlivých schopností s vlastnou hodnotovou škálou a individuálnymi životnými cieľmi), čiže pri spoločnej činnosti s inými ľuďmi. Nie je to teda práve škola, ktorá by mala byť miestom pre vznik konzekventných kľúčových kompetencií? Je tomu tak aj v skutočnosti?

Stretnutia výskumníkov, učiteľov z praxe, samotných rodičov žiakov, aj dnes vedú k zanietenej kritike našej školy. Dokážeme v nej pružne prechádzať od filozofických úvah o tvorbe novej koncepcie školy až ku kritike materiálnych nedostatkov v nej. So zármutkom však neustále konštatujeme, že žiak je v nej stále redukovaný na intelektuálny aspekt, necíti sa tam príjemne, ba naopak, prežíva strach, napätie, úzkosť. Dominantnou stratégiou výučby je výklad a vysvetľovanie. Ibaže uvedené znamená direktívnosť v škole, adaptívne postoje žiakov, ich konformizmus.

Aký je ale základný cieľ ľudskej existencie? Coan (1999) uvádza, že ľudským naplnením, či jeho realizáciou sú *efektívnosť, tvorivosť, vnútorná harmónia, pospolitosť a transcendencia*. *Tvorivosť* osobnosti sa prejavuje v jej originálnom životnom štýle. Intelektuálna kompetencia jej umožňuje *efektívne* využívať svoje kognitívne schopnosti, a to v kontakte s externou realitou. Samozrejme bez vonkajšieho tlaku. Ťažisko hodnotenia má totiž vo svojom vlastnom vnútri a je schopná transcendenovať danú kultúru, v ktorej sa nachádza. Nejde ani tak o nezávislosť na vonkajšom riadení, ako o oslobodenie sa od hodnôt a štýlov vnímania, chápania, ktorými nás ovplyvnili

naši rodičia, sociálna skupina a kultúra. Často je takáto osobnosť nazývaná ako autonómna, nezávislá bytosť s prirodzeným a spontánnym prejavom. Je otvorená prežívaniu a uvedomujúca si seba ako zložitý organizmus neustále sa vyvíjajúci, čiže v procese. Je tak *vnútorne harmonická*. Jej vzťah k iným má rôzne aspekty *pospolitosti* ako sú empatia, sociálna senzitivita, súcit apod. Dôveruje, či verí v neznáme korene svojho vlastného bytia. Jej *transcendencia* je popísaná mnohými spôsobmi ako vzťah k prírode, k bytiu, ku konečnej podstate bytia. **Tvorivosť** je teda univerzálny atribút nášho bytia (správania, myslenia a cítenia). Človeka vymedzuje v jeho ľudskosti. Je to vnútorná sila, ktorá ho stimuluje k tvorbe nielen pre seba, ale v konečnom dôsledku pre celé ľudstvo. Veď nakoniec celá ľudská civilizácia je výsledkom tvorivej činnosti. V smere edukácie je to výzva, aby stredobodom jej úsilia neboli iba kognitívne procesy, ale rozvíjanie celej osobnosti žiaka. Osobnosti s takými kľúčovými kompetenciami ako komunikatívnosť, kooperatívnosť; schopnosť riešiť problémy a tvorivosť; samostatnosť a výkonnosť; zodpovednosť; schopnosť uvažovať a učiť sa; schopnosť zdôvodňovať a hodnotiť. Cieľ je jasný. Sú jasné aj postupy, ako ho naplniť?

Už J. Uher napísal, že ... osobnosť je vo výchove tým najdôležitejším činiteľom . . . , nespasí nás teda ani nová organizácia školy, ani nové osnovy v nej (i keď dôležité, sú predsa iba prostriedkom). Je to práve osobnosť, ktorá je hlavným problémom školskej reformy. Ak sa nepodarí reformovať niečo v tomto smere, nič sa nezreformuje. Potrebujeme sa sústrediť na utváranie tvorivých učiteľských osobností. V konečnom dôsledku záleží práve na nich, či bude škola progresívna, a či azda iba „múzeom pedagogickej praxe“. Platí teda tvorivý učiteľ = tvorivá výučba = tvorivý žiak? Určite áno. Sú však učelia na to pripravení? Veď v celistvom kontexte súčasnej prípravy učiteľov existuje celý rad problémov.

Zmyslom a cieľom príspevku nie je komplexne zodpovedať na problematiku reformy učiteľskej profesie. Nemôžem ale nespomenúť, aká je súčasná pedagogicko-psychologická príprava (Ďuričková a Dargová, 1999). Tá sa nielenže realizuje osve v rovine výučby teórie pedagogiky a psychológie, ale dovoľm si tvrdiť, že má v príprave učiteľov sekundárnu hodnotu. Primárna je predmetová odbornosť. Ibaže profesionalita učiteľa spočíva v presiahnutí odborného rámca. Je zároveň schopnosťou tvoriť edukačný proces, riešiť edukačné problémy a rozvíjať tvorivú osobnosť žiaka. Uniformita a normatívnosť štúdia učiteľstva vedie k prevahe obligátneho rázu výučby. Samozrejme, že to znamená nízku variabilitu stratégií výučby. Absentujú v nej profesionálne výcviky. Výcviky tvorivosti a zároveň tvorby kľúčových kompetencií budúcich učiteľov, ktoré by presahovali rámec ich profesie. Tie boli na väčšine učiteľských fakúlt zredukované až tak, že absolventi učiteľstva nastupujú do škôl bez nevyhnutnej pedagogickej spôsobilosti. Často v praxi

potom reagujú, konajú a správajú sa intuitívne. Preto je dôležité zmeniť filozofiu učiteľstva. Redefinovať profesionalitu, roly a kompetencie učiteľa.

Blížkovský (1992) rozlišuje tri základné smery koncepcií učiteľského vzdelávania. Prvý je vedný a zameriava sa na určenie toho, čo má učiteľ vedieť po stránke odborno vecnej, ale i odborno pedagogickej. Druhý, činnostný, určuje, čo má vedieť učiteľ prakticky, čiže sa orientuje na profesionálny výcvik. Nakoniec osobnostný smer akcentuje hodnotovú sústavu osobnosti a jej ďalšie predpoklady pre edukáciu. Následne sa tak špecifikujú tie profesijné kompetencie učiteľa, ktorými by mal po absolvovaní učiteľskej prípravy disponovať. Spilková (1996) určuje za základné *odbornu predmetové* (vedecké základy daných predmetov, ktoré sa stávajú základom vzťahu k činnosti, ktorú učiteľ vo svojej profesii vykonáva); *psychodidaktické*, (prostredníctvom ktorých má učiteľ možnosť tvoriť priaznivé podmienky pre učenie, tvorivé riešenie problémov, ako napríklad motivovať k poznaniu, aktivizovať myslenie, vytvárať priaznivú sociálno-emocionálnu a pracovnú klímu a pod.); *komunikatívne* (a to nielen vo vzťahu k žiakom, ale aj k sebe i okoliťmu svetu); *organizačné a riadiace* (plánovať a projektovať vlastnú činnosť, udržiavať poriadok a systém); *diagnostické a intervenčné* (ako žiak myslí, cíti, koná); *poradenské a konzultatívne* (vo vzťahu k rodičom); *reflexia vlastnej činnosti* (aby bola možná modifikácia správania, prístupu a metód).

Uvedené kompetencie, majúce transfer na psychické funkcie osobnosti budúcich učiteľov, tak presahujú rámec odbornej kvalifikácie viazanej na ich profesiu. Kľúčové kompetencie ako schopnosť riešiť problémy, tvorivosť, schopnosť myslieť, učiť sa, zdôvodňovať, hodnotiť, kooperovať, niešť zodpovednosť, samostatnosť a výkonnosť sa potom každodenne prejavujú v tvorivom štýle ich života. Pobádajú k celoživotnému vzdelávaniu, k procesom neustálych zmien a k možnostiam ďalšieho rozvoja. Je teda predpoklad, že takýto učiteľ vie a aj bude stimulovať tvorivosť žiakov vo výučbe.

Ibaže, ako bolo uvedené, doterajšia príprava budúcich učiteľov je stále tradičná. Založená na osvojovaní si množstva teórie, faktov, neberúc v úvahu vlastný tvorivý rozvoj osobnosti. Preto isté východisko z tejto situácie vidíme v organizácii a realizácii blokových výcvikových kurzov pri príprave tvorivých učiteľov (samozrejme, že môžu byť jednou z foriem ďalšieho vzdelávania pedagogických pracovníkov; máme s nimi osobnú skúsenosť, s ktorou sa delíme v príspevku Dargová a Šuťáková, 2000). V nich by sa realizovali programy stimulácie tvorivosti ako najvyššej psychickej funkcie človeka a zároveň získavali kľúčové kompetencie rozhodujúce v komplexnom sebarozvoji osobnosti, jej tvorivého životného štýlu.

Následne sa čitateľovi pokúsime priblížiť nami zostavený program stimulácie tvorivosti učiteľov, ktorý momentálne experimentálne overujeme na FHPV PU (v predmete kooperatívna výučba u denných študentov 3. ročníka

učiteľstva všeobecno vzdelávacích predmetov rôznych špecializácií). Cieľ, obsah, metódy, prostriedky a sociálne formy programu popíšeme. Síce izolovane, ale v edukačnej realite ich realizujeme v jednote. Základnou axiomou tvorby programu je, že tvorivosť je dialektický proces. Staví most medzi intuíciou a kogníciou, spája myšlienky s realizáciou, spontánnosť s vedomým, náhodnosť so systematickým poriadkom. Jeho *cieľom* je rozvinúť tvorivé myslenie, konvergentné schopnosti, pamäť, dôvtip, fluenciu, flexibilitu, originalitu, elaboráciu a schopnosť riešiť problémy. Zároveň má presiahnuť charakteristiky tvorivej osobnosti ako emocionálnu inteligenciu, sebavedomie, sebaaprijatie, autoreguláciu, sebahodnotenie, zodpovednosť atď. Tento cieľ sme konkretizovali *do úloh*:

- tvorba podmienok pre autentický tvorivý sebarozvoj (cvičenia, ktoré realizujeme aktivizujú u študentov procesy sebaopoznávania, sebauvedomovania a sebahodnotenia a sú tak základom pre poznávanie svojho reálneho „JA“ a tvorbu „JA“ koncepcie);
- tvorba priestoru pre autentickú skúsenosť z aktívneho, tvorivého a zážitkového učenia;
- realizácia tvorivých a zážitkových stratégií (ich transfer do oblasti evaluácie, teda poskytovania spätnej väzby vo vzťahu k deťom, ale i k sebe – sebareflexia);
- dôraz na pozitívne hodnotenie, teda podporu aj pri prežívaní neúspechu;
- v aplikačnej rovine uviesť možnosti využitia stratégií (pre stimuláciu komplexného rozvoja osobnosti dieťaťa, a to v oblasti kognitívnej, emocionálnej, motivačnej, socializačnej, axiologickej a kreatívnej) v podmienkach edukačnej praxe. (tá nadväzuje na teoretické vedomosti študentov z pedagogicko psychologických disciplín).

Rešpektujeme pritom tieto podmienky:

- zabezpečiť socioemočnú a tvorivú klímu, čiže bezpečie, dôveru, dobrovoľnosť, odvahu, prijatie nezávislých, odvážnych a jedinečných tendencií;
- motivovať k tvorivosti prostredníctvom pochvaly, dôvery, čím sa podnecuje snaha experimentovať, a toleranciou rôznorodých myšlienok, nápadov, názorov;
- uvoľniť atmosféru v duchu spontánnosti, humoru a hravosti; smiech uvoľňuje, lieči, uľahčuje prístup k slobode vyjadrovania, radosti z tvorby, čo v konečnom dôsledku podnecuje originalitu;
- vytvárať podmienky pre tvorivú kooperáciu, aby sa v nich rozvíjali už spomínané kľúčové kompetencie tvorivej osobnosti budúcich učiteľov.

V programe využívame celý rad techník, stratégií, metód. Kľúčovými sú:

- kooperácia v skupine (dynamika, interakcia, skupinové dianie), inscenačné, situačné metódy, pohybové techniky, tvorivá dramatika, improvi-

zácia, pantomíma, sociodráma, maľba rukami, heuristika, analýza programov, burza nápadov, tvorivé úlohy s orientáciou na rozvoj fluencie, flexibility a originality (tie zahŕňajú také kolatívne vlastnosti ako je prekvapivosť, novosť, zaujímavosť, náročnosť, obtiažnosť, kognitívnu neistotu vo formulácii problému, ale i dramatickosť pri jej zadávaní), ale i hodnotiace a relaxačné techniky (samozrejme i iné).

Tvorba sociálno tvorivej klímy; atmosféry dôvery a bezpečia

Základnou podmienkou realizácie programu je už spomínaná priaznivá sociálno-tvorivá klíma. Iba v nej je možné uvedený cieľ dosiahnuť. Preto v úvode realizácie programu volíme metódy orientované na zoznámenie sa, spoznanie a zároveň na uvoľnenie atmosféry. Zároveň vždy dohodneme základné komunikačné pravidlá. Dbáme, aby sa dodržiavali (napr.: každý hovorí sám za seba a neskrýva sa za pojmy človek, ľudia, všetci a pod.; každý má právo „nevyjadriť sa“, ak necíti potrebu; pri poskytovaní spätnej väzby nehodnotí osobnosť iného, ale jeho výkon, správanie a iné).

Cvičenia, ktoré vyberáme pre tvorbu priaznivej atmosféry, zároveň podnecujú sebadôveru osobností v skupine. Aktivity tohoto charakteru sú zvyčajne jednoduché, nekonfrontačné, zábavné. Súčasne však zahajujú proces introspekcie, sebanahliadnutie. Sú nápomocné pre sebauvedomenie študenta v rôznych dimenziách. Ukazujú mu životné skutočnosti a on si začína uvedomovať niektoré svoje hlbšie city a hodnoty. Okrem toho, že vnášajú do skupiny atmosféru ústretovosti, vedú k odhaleniu vlastnej identity. Osobnosť sa začína vnímať ako jedinečné individuum. Známe sú aktivity *Moje nové priezvisko* (ku krstnému menu sa vymyslí nové priezvisko, ktoré zároveň môže vyjadriť ich charakteristickú vlastnosť, bez ktorej si študenti sami seba nevedia ani predstaviť); *Taký je môj príbeh života* (napísať autobiografiu napr. svojich vlasov, mali by popísať všetky veľké zmeny a udalosti vo svojom živote). Obmeny: „koláč môjho ja“, „banka mojich hodnôt“, „poznávanie druhého“, „čo by sa stalo keby...“, „môj obraz ako zvierat“, „aká je moja taška?“ a iné stratégie.

„Ja“ ako východzí bod pre sebaopoznanie, sebauvedomenie, sebaoprijatie.

Študenti, ktorí prichádzajú na vysoké školy už zvyčajne majú vytvorený určitý obraz o sebe. Preto by program mal byť orientovaný na sebaopoznanie a odhalenie ich skutočného „JA“, aby si tak uvedomili svoje vlastné potreby, záujmy, pocity, prežívanie. Zároveň by mal podporovať rozvoj pozitívnych predstáv o sebe, vlastnú sebaakceptáciu a sebauvedomenie. Je preto dôležité, aby sa študenti naučili komunikovať svoje vlastné pocity, prežívanie, predstavy a názory bez závislosti na vonkajšom hodnotení. Stratégie využité v programe by mali byť orientované na kognitívnu, emocionálno-hodnotiacu a činnosťnú, čiže konatívnu oblasť sebauvedomovania. Študenti

by zároveň mali pochopiť, že štruktúra ich sebauvedomenia, ako to uvádza R. B. Burns (1982), vytvára súhrn **reálneho obrazu** o sebe (presvedčenie spojené s predstavami individua o tom, ako prijíma svoje aktuálne úlohy, roly a pod.); **sociálneho obrazu** (presvedčenia spojené s predstavami individua o tom, ako ho vnímajú a vidia iní ľudia) a **individuálneho obrazu** (predstavy o tom, akým by chcel byť). Účinne zvýšiť schopnosť človeka plne rozvinúť svoj tvorivý potenciál teda značí obrátiť jeho pozornosť k sebe samému. Zároveň tak posilniť jeho pozitívne sebauvedomenie a sebahodnotenie. V tejto oblasti využívame také aktivity ako je *Bombardovanie pozitívnymi vlastnosťami* (uviesť aspoň desať pozitívnych vlastností na spolužiaka, ktorý prijíma pozitívne ocenenie a zároveň si uvedomuje, aké pocity to v ňom vyvoláva a ako s nimi dokáže pracovať). Obmeny: „mám si vraviť: mám ťa rád“, „predstava mrakodrapu“, „záleží na tom“, „nie je to strašné“, „techniky pozitívneho sebauvedomenia“ a opäť ešte celý rad techník na tvorbu „JA“ koncepcie osobnosti.

Poznávanie iných, záujem o ich emócie, rozvoj empatie, akceptácie, kongruencie

K základným podmienkam vnútorného rozvoja osobnosti podľa C. R. Rogersa patria empatia, akceptácia a kongruencia. Jednoducho to znamená cítiť to, čo cíti druhý človek, pochopiť jeho emócie, motívy a snahy, ktoré síce nevyjadruje priamo slovami, ba ani zákonite neplnú zo situácie medzilidského vzťahu, ale napriek tomu sa vybavujú v osobnosti. Základnou stratégiou využiteľnou pre rozvoj empatie, akceptácie a kongruencie je riadený nedirektívny rozhovor. Je náročný a vyžaduje si osobitný prístup. Pre jeho osobitosť ho neuvedieme v konkrétnej a precíznej podobe. Najlepšou inšpiráciou pre túto oblasť je monografická práca Canfielda a Sicconeho (1998), ale práca s jeho obsahom si vyžaduje profesionálne vyškoleného pedagóga. Z neho využívame hlavne aktivitu *List Sally*. Jej cieľom je nielen si uvedomiť, že príčinou odpovedí na udalosti v našom živote sme my sami (sme zdrojom svojich myšlienok, pocitov, správania sa; máme teda povinnosť prevziať zodpovednosť za svoj život), ale i to ako v praxi fungujú tri základné podmienky humanizmu: akceptácia, empatia, kongruencia. Obmeny: „kruhové rozhovory“, „prechádzka a pád dôvery“, „moje tváre“, „balóny a kotvy“, „vo vnútri a zvonku“ a iné.

Emocionálna oblasť a jej rozvoj je jednou z najťažších častí nášho programu. Študenti (poznačení obavami, strachom, neistotou spätnej väzby od ostatných) len veľmi ťažko dokážu otvorene a priamo vyjadrovať svoje pocity. Zdá sa im výhodnejšie ich vyjadriť v skrytej alebo v nepriamej forme. I tento jav je často výsledkom doterajšej výchovy, v ktorej chýba hlbší záu-

jem o citové prežívanie a dominuje vonkajšie hodnotenie, ktorému študenti podliehajú.

Tvorivosť

Realizácia programu by nebola možná bez vedomostí, akými má disponovať každá osobnosť učiteľa, ktorá sa neskôr rozhodne stimulovať tvorivosť svojich žiakov. Teoretická príprava ujasňuje priebeh a príčiny tvorivých aktivít, systematizuje ich hierarchiu, aby rozvoj najvyššej psychickej funkcie človeka, tvorivosti, bol čo najefektívnejší. To sa dnes na FHPV PU realizuje v predmete „psychológia tvorivosti“. Naším teoretickým východiskom koncipovania programu je Guilfordova koncepcia štruktúry intelektu, Torranceho identifikácia tvorivosti, Hlavsove a Jurčovej zásady tvorby a Zelinova koncepcia rozvíjania tvorivosti (práve v podmienkach školy). Program, ktorý sme vytvorili, predstavuje ucelený súbor úloh. Orientovali sme sa v ňom hlavne na tvorivé vnímanie, rozvoj fantázie, imaginácie, obrazotvornosť; množstvo, rozmanitosť, originalita myšlienok a nápadov, riešení; tvorivé riešenie problémov.

Úlohy:

- Uvedomte si svoje denné zvyky, okomentujte ich, čo vo vás vyvolávajú titulky v dnešných novinách . . . (do diskusie zapájame na základe naivných otázok ako: prečo vychádzajú noviny, prečo nám nechutia nezdravé veci, prečo je citrón kyslý, prečo existuje telefón a pod.);
- Charakterizujte človeka (vyberáme takého, ktorého študenti nepoznajú), uveďte jeho charakter, záujmy apod.;
- Predstavte si zbojnícku jaskyňu a popíšte všetko záhadné, magické, čo tam vidíte, vymyslite pasce, ktoré tam číhajú; pohybom vyjadrite ako ich obchádzate;
- Predstavte si votrelca z vesmíru a namaľujte ho; vymyslite k obrazu najvtipnejší text a prezentujte ho v skupine;
- Vysvetlite nepočujúcemu človeku čaro hudby;
- Vymyslite hádanku na slová: mesto, les, dážď, korytnačka;
- Vymyslite príbeh svojho indexu (príp. peňaženky, pera, topánok a pod.);
- Pantomimicky znázorníte prechádzku po korze v meste, v lese, pri mori atď.;
- Otvoríme okno a postavíme sa do polkruhu. Započúvame sa do zvukov života za ním. Pridelíme ich k jednotlivým predmetom, situáciám, javom;
- Predstavte si, že niektoré z uvedených predmetov by vedeli hovoriť. Napíšte čo by povedali a aké problémy by z toho mohli vzniknúť;
- Vymyslite čo najviac zábavných nápadov na situáciu: keby mal človek štyri ruky;
- Ako by ste sa najedli príborom na planéte, kde nie je gravitácia;

- V skupine napíšte príbeh na tieto slová: jedlo, zábava, auto, komín, povraz, vozík, šťastie a priateľ. Žáner si vyberte sami;
- Vymenujte čo najviac celospoločenských problémov a porovnajte ich so svojimi vlastnými, prioritnými pre vás;
- Ste na konkurze. Uveďte 15 dôvodov, prečo by ste na ňom mali uspieť práve vy;
- Navrhните ideálnu školu.

Pri tvorbe sme sa nechali inšpirovať už existujúcimi programami stimulácie tvorivosti, ako napr. tvorivé programy Zelinu, Szobiovej a iných. Pre jeho rozsiahlosť však nemôžeme náš program v plnom znení publikovať. Chceme iba ilustrovať jeho podobu. Má samozrejme transfer aj na iné oblasti osobnosti ako len na tvorivé schopnosti. Zasahuje celú jej komplexnú dimenziu. Nádejame sa teda, že takýto učiteľ bude schopný realizovať myšlienku humanistickej, teda tvorivej školy.

Literatúra

- BELZ, H., SIEGRIST, M. *Kľúčové kompetence a jejich rozvíjení*. Praha: Portál, 2001.
- BLÍŽKOVSKÝ, B. *Systémová pedagogika*. Ostrava: Amosium Servis, 1992.
- BURNS, R. B. *Self-Concept Development and Education*. London: Holt, Rinehart and Winston, 1982.
- CANFIELD, J., SICCONI, F. *Hry pro výchovu k odpovědnosti a sebedůvěře*. Praha: Portál, 1998.
- COAN, R. W. *Optimální osobnost a duševní zdraví*. Praha: Grada, 1999.
- DARGOVÁ, J., ŠUŤÁKOVÁ, V. Pedagogická tvorivosť učiteľa. 1. časť. Rozvojatvorný model edukácie budúcich učiteľov. 2. časť. In *Vzdělávání – brána k evropské integraci*. Brno: MU, 2000, s. 470–476.
- ĎURIČEKOVÁ, M., DARGOVÁ, J. *Pedagogicko-psychologická príprava učiteľov*. Nitra: Slov-Didac, Medacta, 1999, s. 165–167.
- SPILKOVÁ, V. Východiska vzdelávania učiteľů primárních škol. *Pedagogika*, 1996, 2, s. 135 až 146.
- SZOBIOVÁ, E. *Tvorivosť od záhady k poznaniu*. Bratislava: Stimul, 1999.
- ZELINA, M. *Rozvoj tvorivosti detí a mládeže*. Bratislava: SPN, 1990.

Adresa autorky: PhDr. Jarmila Dargová, CSc., Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity, ul. 17. novembra 1, 081016 Prešov, e-mail: dargova@unipo.sk